

SKATINIMO RAIŠKOS KONKURENCIJA LIETUVIŲ KALBOJE

KAZIMIERAS ŽUPERKA

1. Lietuvių kalbos skatinimo raiška tyrinėta daugelio kalbininkų. Skatinamieji sakiniai, kaip modalinių sakių tipas, išskirti ir trumpai aprašyti J. Balkevičiaus¹, kaip komunikatyvinių sakių tipas – E. Oginskienės². Skatinimo rūšis ir raiškos būdus yra tyrinėjusi V. Vaitkevičiūtė³, skatinamąją intonaciją – P. Bikulčienė⁴. Apie skatinimo raišką įvairiais atžvilgiais yra rašę Z. Dumašiūtė (1961, 1967, 1971, 1976), J. Pikčilingis (1961, 1969, 1971), A. Žirgulytis (1964, 1965), V. Labutis (1965, 1971), P. Gailiūnas (1966, 1971), Č. Grenda (1967), A. Kučinskaitė (1967), A. Šoblinskas (1967, 1968), V. Alekna (1968), V. Sirtautas (1968), A. Paulauskienė (1971, 1976, 1979), N. Sližienė (1971, 1976), K. Župerka (1978, 1983), V. Ambrasas (1984), G. Michelini (1985) ir kt.

2. Kalbos priemonių konkurencijos aspektu lietuvių kalbos skatinimo raiška, galima sakyti, netirta; tėra iškeltas atskirų skatinimą reiškiančių gramatinių formų ar sintaksinių konstrukcijų sinonimiškumas⁵. Kalbos priemonių konkurencijos aspektas suponuoja tyrimo kryptį nuo komunikatyvinės intencijos prie raiškos. Skatinimo, o ne kurios kitos intencijos raiška pasirinkta dėl skatinimą reiškiančių konkuruojančių priemonių nepaprasto gausumo ir įvairumo. Pagrindinė skatinimo raiškos priemonė yra skatinamasis sakiny su liepiamosios nuosakos antruoju asmeniu. Kitos būdingos skatinimo konstrukcijos, su tąja konkuruojančios, yra transponuotos

¹ Balkevičius J. Sakinių tipai dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje // Dabartinė lietuvių kalba. V., 1961. P. 152–153; Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos si takė. V., 1963. P. 59.

² Грамматика литовского языка / В. Амбразас и др. Вильнюс, 1985. С. 566–569

³ Vaitkevičiūtė V. Kai kurios skatinimo rūšys ir jų reišimo būdai lietuvių kalboje // LTSR MA darbai. A serija, 1964. P. 219–229.

⁴ Bikulčienė P. Skatinamoji intonacija // Lietuvių kalba mokykloje / Sud. V. Drotvinas. K., 1983. Kn. 1. P. 101–110.

⁵ Apie sinonimijos ir konkurencijos santykį žr. aut. pranešimo respublikiniame kalbininkų simpoziume 1984 m. santrauką knygoje: Языковая норма и функциональные стили: Программа-приглашение и тезисы докл. респ. симпозиума 3–4 окт. 1984 г. / Вильнюсский ун-т им. В. Капсукаса. Вильнюс, 1984. С. 15–17.

reikšmės klausiamieji ir konstatuojamieji sakiniai, sakiniai su transponuotomis tariamosios ir tiesioginės nuosakos, bendraties, trečiojo asmens ir daugiskaitos pirmojo asmens formomis. Reiškiant skatinimą gali konkuruoti asmeninių ir beasmenių, sudėtinių ir vientisinių (kondensuotų) sakinių konstrukcijos. Konkrečioje kalbėjimo situacijoje tokių konkurentų gali būti daug daugiau, todėl pirmasis kalbos priemonių konkurencijos tyrimo uždavinys yra sudaryti tipinių komunikatyvinių situacijų (kalbos aktų) tą pačią komunikatyvinę intenciją reiškiančių, t. y. konkuruojančių, būdingiausių pasakymų inventorių (eiles, aibes).

3. Vienas galimas konkuruojančių pasakymų inventorizacijos schemos variantas aprašytas 5 išnašoje nurodytose tezėse: išskiriami keturių semantinio artimumo laipsnių konkuruojantys vienetai – variantai (dubletai), sinonimai, suartėjusių transponuotų (perkeltinių) reikšmių vienetai ir visai skirtingų reikšmių vienetai – ir jų ieškoma įvairiuose pasakymo lygmenyse (aktualiosios skaidos, gramatinės sandaros, leksinės sudėties); inventorizacijos schemos „veikimo“ iliustracija pateikta to simpoziumo pranešimų rinkinyje (spausdinama). Čia reikėtų pridurti kelias pastabas, tiesiogiai susijusias su skatinimo raiškos konkurentų inventorizacija bei tyrinėjimu.

4. Minėtųjų kalbininkų darbuose, akademinėje gramatikoje (LKG II 56–57, 59–62, 68, 85–87, 120–122, 411, 419, 566, 715–718; III 312–313, 315–316, 323–325, 617) iškeltos ir apibūdintos svarbiausios skatinimo raiškos priemonės, tačiau, kadangi beveik visuose darbuose einama nuo formos prie reikšmės (o ne nuo reikšmės prie formos), tai konkurencijos santykiai arba aiškiau neatribojami nuo komplementinių santykių, arba iškeliamos tik konkuruojančių raiškos priemonių poros, bet ne didesnės grupės.

5. Reikia išskirti tipines skatinimo situacijas ir apibrėžti jų komunikatyvinę intenciją. Kaip išeities taškas šiam reikalui netinka skatinimo rūšys⁶ (liepimas, patarimas, draudimas, prašymas ir kt.), nes, viena, jos nusako ne tiek pasakymo intenciją (tikslą, keti imą), kiek skatinimo pobūdį, intonaciją, antra, skirtingomis skatinimo rūšimis gali būti reiškiamą ta pati komunikatyvinę intenciją. Dėl tos pačios priežasties minėtajam reikalui netinka ir pragmatiniai sakinių tipai bei potipiai: injunktivas (įsakymas), rekvestivas (prašymas) ir kt.⁷ Inventorizacijos reikalui imamas tipinis kalbos aktas ir apibrėžiama jo komunikatyvinė intencija. Pvz.: kalbantysis asmuo turi tikslą išprašyti adresatą iš kambario. Metakalbiškai ši intencija gali būti užrašyta taip: *Aš reikalauju (liepiu, įsakau, patariu, prašau* ir kiti performatyviškai

⁶ Kitaip dar vadinamos imperatyvo modaliniais variantais, liepiamosios nuosakos reikšmėmis, žr.: Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmazodžio kategorijos. V., 1979. P. 143.

⁷ Apie juos žr.: Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981. С. 271–278.

vartojami veiksmažodžiai, daugiausia verba dicendi), *kad tu išeitum*⁹. Toks užrašymas iš esmės sutampa su eksplcitine skatinimo raiška. Nuo veiksmažodžio valentingumo priklauso propozicijos realizacija šalutiniu dėmeniu ar (ir) jo nominalizacija (kondensacija) – bendratimi, veiksmažodiniu daiktavardžiu. Plg.: *Noriu, kad išeitum. Prašau išeiti*. Jeigu nerealizuojamas performatyvas (vadinamasis subjektyvusis modalumas leksiškai neišreiškiamas), gauname pasakymą *Išei!* Priešdėlinis veiksmažodis *išeiti* reiškia „eiti iš čia, eiti laukan, laūk“, jis suprantamas kaip predikatas su argumentu. Jeigu predikatas veiksmažodžio forma nerealizuojamas, o realizuojamas tik argumentas, tai turime išraišką *Laūk!* Jeigu nerealizuojamas nei performatyvas, nei propozicija ar jos dalis, skatinimas reiškiamas jaustuku; pradinis sumanymas įgyvendinamas apeinant linijinę sakinio schemą⁹.

6. Konkurencija, kaip ir sinonimija, yra paradigmatikos reiškinys, realizuotame kalbos akte (tekste) konkurentai ne konkuruoja, o išsidėsto sintagmatiškai arba, kaip vienuose elementai, užima tą pačią poziciją. Antai J. Skablauskaitės apysakoje „Tik šviesūs paukščiai naktį“ aprašyta adresato išprašymo situacija¹⁰. Kadangi reikalavimui išeiti iš pradžių nepaklūstama, kalbantysis asmuo turi pavartoti keletą tos pačios intencijos pasakymų: *Noriu, kad tuoj pat išeitum. – Išei. – Nešdinkis. – Lauk!* Apysakos tekste jie nėra konkurentai, tai vienas po kito einantys to paties asmens pasakymai, kaip reakcija į pašnekovo žodžius ir elgesį, tačiau, suprantama, į aptariamąsias tipinės situacijos konkurentų inventorių visi tie sakiniai-pasakymai įtraukiami, nes reiškia tą pačią komunikatyvinę intenciją. Čia galima priminti, kad Š. Bali (Ch. Bally), remdamasis ne tekstu, o kalbos tyrinėtojo bei vartotojo kompetencija, tokia pačia tvarka (nuo eksplcitinės išraiškos prie implicitinės) yra pateikęs keletą visiškai analogiškų prancūzų kalbos pasakymų (jo vadinamų funkciniiais ekvivalentais), kuriuos kalbėtojas gali pavartoti, norėdamas išprašyti adresatą iš kambario¹¹. Toks sutapimas (jis nėra atsitiktinis) turėtų būti patikimas metodinis orientyras stilistinei konkurentų analizei (žr. 9 sk.).

7. Savaime kyla klausimas, kur konkurentų aibės ribos. Juk, sakysim, konstatavimas *Jau pusė aštuonių* gali reikšti skati imą „Laikas keltis, kelkis“, „Laikas eiti, eik“ ir pan., pasakymas *Skambina!* gali reikšti intenciją „Eik atidaryti durų“ ir pan. Inventorizuojant pirmiausia reikėtų apimti pasakymus,

⁹ Metodinę procedūrą ir terminus plg.: S v o b o d o v á H. Порождение русских побудительных предложений // *Otázky slovanské syntaxe* (toliau – OSS). Brno, 1973. T. 3. S. 265–268; G r e p l M. Komunikativně pragmatičké aspekty výpovědi // OSS. 1979. T. 4(1). S. 15–37.

⁹ Plg.: Теория речевой деятельности. М., 1968. С. 224–225.

¹⁰ Žr.: Pergalė. 1984. Nr. 1. P. 108.

¹¹ Žr.: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. С. 49.

kurių komunikatyvinė intencija, nors ir implicitiškai, atsispindi kalbinėje raiškoje (gramatikoje, leksikoje, intonacijoje) ir artimiau susijusi su propozicija, pageidaujamu adresato veiksmu. Tai vadinamoji vidinė pragmatika, pasakymo elementai, atspindintys kalbančiojo asmens santykį su pasakymo turiniu (subjektyvųjį modalumą). O ką tik minėto tipo pasakymai yra susiję su vadinamąja išorine pragmatika: šioji sieja sakinį ne su kalbančiuoju asmeniu, o su situacija, kurioje tas sakinytas buvo pasakytas. Tai nereiškia, kad tokie pasakymai skatinimo konkurencijos tyrinėtoji neturi rūpėti (sakykim, pasakymai su *jau, dar* yra būdingi skatinimo intencijos reiškėjai), bet jų analizė šiuo atžvilgiu jau veda į lingvistinių reiškinių periferiją. Ryšium su tuo pažymėtina, kad kalbos priemonių konkurencijos koncepcijai stilistikoje artimesnė yra čekų sintaksininkų plėtojama požiūrių (ček. *postoj*, angl. *attitude*, rus. *установка*) koncepcija, o ne ilokucinių aktų teorija, kuri daugiau nagrinėja nekalbines realizacijos sąlygas, mažiau kalbinę raišką¹².

8. Skatinimo situacijų konkurencinių tipų, matyt, nėra labai daug. Jau dabar aišku, kad kai kurie jų turi didelę apibendrinamąją galią. Pvz., raginimo liautis kalbėjus konkuruojančių pasakymų aibė (ilustraciją žr. 3 sk. min. aut. str.) yra būdingas adresato raginimo nutraukti kokį savo veiksmą (nesijuokti, neverkti, netriukšmauti, nedainuoti, nerūkyti...) atvejis. Vadinasi, svarbiausia inventorizuoti ir išsamiau aprašyti vieną šios tipinės situacijos aibę, o kitos aibės gali būti inventorizuotos ir aprašytos analogiškai. Be kitų kalbos akto veiksmių, konkurentų aibė priklauso nuo to, ar kreipiamasi į pavienį adresatą, ar į vieną iš kelių (daugelio), ar į kolektyvinį adresatą (pastaruoju atveju į tą aibę įeis ir konstrukcija su transponuotu esamojo laiko trečiuoju asmeniu, pvz., *Niekas nekalba!*, o pirmuoju atveju – ne); ar pageidaujamą veiksmą adresatas turi atlikti vienas, ar drauge su kalbančiuoju asmeniu.

9. Lietuvių kalbotyros darbuose (žr. 1 ir 4 sk.) aptartos būdingiausių skatinimo raiškos priemonių semantinės, emocinės ir stilistinės ypatybės; susidarius tinkamą aprašymo schemą, visa tai galėtų būti apibendrinta. Svarbiausia konkuruojančių pasakymų priešprieša reikia laikyti išraiškos eksplisitiškumą/implicitiškumą. Būdinga, kad nuo eksplisitinės išraiškos į implicitinę skatinamieji pasakymai išsidėsto realizuotuose kalbos aktuose (tekstuose). Šia tvarka savo funkcinius ekvivalentus nagrinėjo Š. Bali (žr. 6 sk.); eksplisitiškumo/implicitiškumo priešprieša laikoma konkurentų tipologijos išeities tašku stilistikos darbuose¹³; du pagrindinius kalbančiojo asmens

¹² Žr.: Grepł M. Komunikativně pragmatické... S. 27, 33–34.

¹³ Žr.: Jelínek M. Stylistické aspekty gramatického systému (Gramatické dublety a konkurenty) // Stylistické studie II. Praha, 1974. S. 70–76; Жажа С. Вопросы лингвистики текста на международном симпозиуме по синтаксису славянских языков в Брно (ЧССР) // Синтаксис текста. М., 1979. С. 361.

santykio su propoziciniu turi iu signalizacijos būdus – eksplicitinį ir implicitinį – skiria komunikatyvinės (pragmatinės) sintaksės tyrinėtojai¹⁴. Su išraiškos eksplicitiškumo/implicitiškumo priešprieša tiesiogiai susijusios abi stilistinės priešpriešos: funkcinė (stilistinė) knygiškumo/„šnekiškumo“ ir emocinė neutralumo/emocionalumo. Eksplicitiškas pasakymas (pvz.: *Aš reikalauju, kad jūs išeitumėte*) paprastai esti knygiškesnis, oficialesnis, emociškai neutralesnis, o implicitiškas (pvz.: *Lauk!*) – buitinis, familiarus, emocionalus.

COMPETITION OF EXPRESSION OF EXHORTATION IN LITHUANIAN

Summary

The aspect of competition of means of a language determines the way of research from communicative intention to expression. Expression of exhortation in Lithuanian distinguishes itself with abundance of competing means. The main construction is hortatory sentence with the 2nd person of imperative mood; transposed constructions of interrogative and declarative sentences have the intention of exhortation, transposed forms of subjunctive and indicative mood, infinitive, 3rd person and plural 1st person make a turn of competing grammatical forms; competing constructions of personal and impersonal, complex and simple (condensed) sentences can express exhortation. It is necessary to inventory competing means of standard speech acts; it is purposive to take sentence-utterance as the unit of competitors inventory.

Šiaulių pedagoginis institutas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1988 m. rugsėjo 29 d.

¹⁴ Žr.: Grepl M. Komunikativně pragmatické... S. 22.